

Methodology of Complex Correction of Speech Development of Preschoolers by Means of Adaptive Physical Education

UDC: 376-053.4-056.264:796

DOI: <https://doi.org/10.15421/172312>**Moga Mykola**Dr.Sc., Full Prof., Department of Pedagogy and Special Education, <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net**Zyuzin Yuri**Ph.D. Student, Department of Pedagogy and Special Education, <https://orcid.org/0000-0002-4656-275X>, Zuzincom1@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Based on the analysis of literary sources and personal practical experience of working with children with speech problems, methodology presented of using adaptive physical education for correcting their speech. The author proposed a systematic approach to solving the specified issue. The correction content segment has a traditional structure with vertical and horizontal components. The vertical is formed by eight specific corrective blocks-directions, located in the logical sequence of their use: general relaxation of the body and individual muscle groups; the upper limb (hand, fingers) and its influence on brain activity; global and local coordination of various muscle groups; the general function of breathing and its speech component; music therapy; voicing and speech accompaniment of movements; game method; speech therapy correction of speech development. In each block, the presence of specific sections is provided, which reveal the content of a particular corrective direction. Seven blocks reflect the peculiarities of the work of a physical education instructor or an educator on the formation of prerequisites for improving speech development by a speech therapist. The last block is devoted to the work of a speech therapist teacher in the traditional means. Many years of pedagogical observations on the basis of the special preschool education institution No. 193 in Odesa for children with speech disorders have proven that the systematic application of the possibilities of adaptive physical education significantly improves the state of speech development of preschoolers with various speech disorders in comparison with the traditional methods. The research prospects in this direction are searching for new potential opportunities for using children's motor sphere to correct their speech development.

Keywords: methodology, correction, speech development, preschoolers, adaptive physical education

Методика комплексної корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання

Мога Микола, Зюзін Юрій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

В статті на основі аналізу літературних джерел та особистого практичного досвіду роботи з дітьми, що мають проблеми мовлення, представлено методику використання можливостей адаптивного фізичного виховання в корекції їхнього мовленнєвого розвитку. Автором запропоновано системний підхід до вирішення зазначеної проблеми. Сегмент змісту корекції має традиційну структуру з вертикальними і горизонтальними компонентами. Вертикаль формують вісім специфічних корекційних блоків-напрямів, розташованих в логічній послідовності їхнього використання: загальна релаксація тіла та окремих м'язових груп; верхня кінцівка (кисть, пальці) та її вплив на діяльність головного мозку; глобальна і локальна координація різних м'язових груп; загальна функція дихання і її мовленнєва складова; музикотерапія; озвучування і мовленнєвий супровід рухів; тотальний ігровий метод; логопедична корекція мовленнєвого розвитку. В кожному умовному блоці передбачено наявність специфічних секцій, які розкривають зміст конкретного корекційного напрямку. Сім блоків з восьми віддзеркалюють особливості роботи інструктора з фізичного виховання або вихователя з формування передумов покращення мовленнєвого розвитку вчителем-логопедом. Останній блок присвячено спеціалізованій роботі вчителя-логопеда з традиційної корекції мовленнєвого розвитку дітей. Багаторічні педагогічні спостереження на базі спеціального закладу дошкільної освіти № 193 м. Одеса для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку довели, що системне та систематичне застосування можливостей моторної сфери з використанням спеціальних засобів адаптивного фізичного виховання помітно покращує стан мовленнєвого розвитку дошкільників із різними порушеннями мовлення у порівнянні із традиційною методикою. Перспективи дослідження в цьому напрямі знаходяться в пошуку нових потенційних можливостей використання моторної сфери дітей в корекції їхнього мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: методика, корекція, мовленнєвий розвиток, дошкільники, адаптивне фізичне виховання

Вступ.

Проблеми мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку вже багато років залишаються дуже актуальними, бо кількість дітей з його порушеннями, як і раніше, залишається достатньо високою (Базовий компонент, 2021, Ефименко, Измайлова, 2007, Рибцун, 2011, Семенович, 2002, Соботович, 2003, Трофименко, 2014). В останні роки вчені шукають нові, нетрадиційні шляхи покращення мовленнєвого розвитку вказаної категорії дітей: метод замішуючого онтогенезу, метод повної фізичної реакції, використання можливостей ритмізації рухово-мовленнєвої діяльності, Бломберг-терапія, арттерапія, технологія біоенергетичної пластики, ерготерапія (трудотерапія) тощо.

Серед цих досліджень особливий напрям становлять дослідження можливостей моторної сфери дітей в покращенні та корекції їхнього мовленнєвого розвитку. Загальновідомий тісний зв'язок моторних зон кори з трьома мовленнєвими центрами (Брока, Верніке та Пенфілд) в корі головного мозку дитини. На позитивний вплив фізичного розвитку дітей в стимулюванні мовлення дитини вказували в своїх дослідженнях ціла низка вчених (Доман, 1996; Єфименко, 2019; Кравченко, 2000; Лазаренко, 2001; Павалакі, 1996; Подгорна, 2015; Семенович, 2002; Ястребова, 2001). Але, не зважаючи на низку робіт у цьому напрямі (Ефименко, & Измайлова, 2007; Кравченко, 2000; Павалакі, 1996; Семенович, 2002; Щетинин, 2007) сьогодні не існує єдиного стійкого концептуального бачення методики використання можливостей фізичного розвитку дитини в покращенні та корекції її мовлення. Це і обумовило актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження полягає у презентації комплексної методики використання можливостей адаптивного фізичного виховання в додатковій корекції мовленнєвого розвитку дошкільників із загальним недорозвитком мовлення.

У нашому дослідженні використовувались такі **методи**:

- Аналіз інформаційних джерел з проблематики дослідження.
- Моделювання комплексної методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників спеціальними засобами фізичного виховання.
- Педагогічні спостереження.

Викладення основного матеріалу. Для створення ефективної методики корекції мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку необхідна попередня розробка робочої моделі, яка б віддзеркалювала структурно-функціональні можливості авторського підходу до вирішення цієї проблеми. Зазвичай моделювання починається з формулювання цілі, тобто того кінцевого результату, якого ми маємо досягти. Такою ціллю в нашому випадку є покращення (корекція) мовленнєвого розвитку дітей. використовуючи можливості

адаптивного фізичного виховання. Саме ця ціль має сформувати необхідну структуру та функціональні взаємовпливи структурних елементів для досягнення максимального корекційного ефекту. Нижче буде наведено описання спрощеної робочої моделі:

Сегмент 1. Моніторинг мовленнєвого розвитку.

В основу діагностики було покладено окремі методики мовленнєвого розвитку дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, розроблені провідними сучасними українськими фахівцями в галузі логопедії (Рибцун, 2011; Трофименко, 2014):

1. **Діагностика фонетико-фонематичної сторони мовлення:** перевірка стану звуковимови та звукової структури слова; дослідження фонематичних процесів; фонематичного сприймання; фонематичних уявлень; рівня розвитку фонематичного аналізу; розвитку функції слухового контролю.

2. **Діагностика лексичної сторони мовлення:** дослідження лексичного значення слова; визначення особливостей розуміння і засвоєння узагальненого лексичного значення слова; кумуляція значень слова; вивчення особливостей розвитку лексико-семантичних явищ (антонімія, синонімія, омонімія); вивчення багатозначності слова; понятійної співвіднесеності слова; характеру встановлюваних дитиною смислових зв'язків між словами.

3. **Діагностика граматичної сторони мовлення:** вивчення стану сформованості системи морфологічної словозміни; дослідження розуміння смислових зв'язків між словами в реченні; засвоєння дітьми синтаксичного значення слова у реченні; дослідження розуміння лексико-граматичних конструкцій; самостійного використання засвоєних значень слова при побудові речень; ступеня оволодіння синтаксичними трансформаціями та синтаксичною синонімією; рівня розвитку слухового контролю на синтаксичному рівні.

4. **Діагностика зв'язного мовлення:** дослідження відповідей дітей на питання до ситуації, зображеної на малюнку; вміння скласти розповідь за сюжетною картинкою та їх серією; у старшому віці – дослідження вміння переказувати текст.

Сегмент 2. Планування корекційної роботи.

Зрозуміло, що для повноцінного використання методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання необхідне відповідне планування. Саме воно складає суть авторської методики, бо віддзеркалює чітку послідовність реалізації корекційних блоків-направів, а також алгоритму їх змістовної реалізації. Тому основи планування, тобто послідовності корекційних дій із використанням засобів адаптивного фізичного виховання, закладені у самій методиці, яка розглядається. Тобто, в ній ми знаходимо відповідь на запитання «В якій

послідовності?» Тепер необхідно коригувати часові параметри реалізації методики: як довго слід реалізовувати той або інший корекційний блок, або конкретну секцію?

Таким чином реалізація методики корекції мовленнєвого розвитку дітей починається разом з початком навчального року у вересні. В основу планування ми поклали систему планування фізичного розвитку дітей за технологією М. М. Єфименка «Театр фізичного виховання та оздоровлення дітей дошкільного віку в нормі та з особливими освітніми потребами». Фізичний розвиток в дошкільному закладі проводився за його програмою «Казкова фізкультура» (Єфименко, 2019), до якої автором разом із П. М. Бочковим було розроблено планування на увесь навчальний рік для всіх вікових груп. Таким чином в основі планування методики корекції мовленнєвого розвитку лежить система фізичного розвитку дітей, але в кожне заняття вводяться елементи використання спеціальних засобів адаптивного фізичного виховання для покращення мовлення дітей (Єфименко, & Бочков, 2015).

Реалізація конкретного блоку та відповідної секції буває різною за тривалістю – це залежить від особливостей фізичного розвитку дітей, їх логопедичного статусу та ефективності сумісної освітньої діяльності педагога та дітей. Тактичні проблеми реалізації методики узгоджуються інструктором з фізичної культури з логопедом, вихователем групи, батьками дитини.

Сегмент 3. Зміст адаптивного фізичного виховання.

Для реалізації методики нами було обрано такі форми фізичного виховання дошкільників:

1. Ранкова гімнастика пробудження.
2. Заняття з фізичної культури.
3. Кумедні фізкультурники.
4. Горизонтальний пластичний балет.
5. Гімнастика пробудження після денного сну.
6. Фізкультурні корекційні етюди.
7. Фізкультурні розваги.
8. Рухова діяльність на прогулянці.

Саме в цих формах фізичного виховання дошкільників нами реалізовувались сім блоків-напрямів, а також відповідні секції в кожному із них. Логопед виконувала корекційну роботу у кабінеті за своїм планом. Робота інструктора з фізичного виховання та логопеда узгоджувалась кожного місяця і координувалась.

Засоби фізичного виховання підбиралися у відповідності із цільовим значенням кожного з восьми умовних блоків, під якими ми розуміємо перспективні напрями корекції мовленнєвого розвитку дитини засобами адаптивного фізичного виховання. Це – стратегічні практичні напрями, що створюють стрижень корекційної роботи на довгострокову перспективу. Перерахуємо ці блоки-напрями:

Блок 1. ЗАГАЛЬНА РЕЛАКСАЦІЯ (МЕДИТАЦІЯ, РЕЛІЗ) ТІЛА ТА ОКРЕМИХ М'ЯЗІВ.

Блок 2. РУКА (ПЕРЕДПЛІЧЧЯ, КИСТЬ) – ГОЛОВНИЙ МОЗОК.

Блок 3. ГЛОБАЛЬНА І ЛОКАЛЬНА КООРДИНАЦІЯ (ЇХ ВЗАЄМОДІЯ).

Блок 4. ЗАГАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДИХАННЯ – СПЕЦИФІЧНЕ МОВЛЕННЄВЕ ДИХАННЯ.

Блок 5. МУЗИКОТЕРАПІЯ.

Блок 6. ОЗВУЧУВАННЯ І МОВЛЕННЄВИЙ СУПРОВІД РУХІВ.

Блок 7. ТОТАЛЬНИЙ ІГРОВОЙ МЕТОД.

Блок 8. СПЕЦІАЛІЗОВАНА КОРЕКЦІЯ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ (ВЧИТЕЛЬ-ЛОГОПЕД).

Як бачимо, останній восьмий блок є цільовим, де і буде відбуватися саме логопедична робота у виконанні вчителя-логопеда. Це – своєрідна цільова вершина, на яку треба вийти, подолавши попередні етапи. Інші сім блоків-напрямів присвячені використанню саме можливостей моторної сфери, фізичного розвитку та рухової підготовленості дітей з порушеннями мовлення засобами адаптивного фізичного виховання. Саме з цієї попередньої підготовчої роботи необхідно починати процес корекції.

Кожен блок, в свою чергу, складається із відповідних секцій, більш дрібних, приватних корекційних методик, технік, методичних прийомів, завдяки яким буде реалізовано кожний перспективний корекційний напрям. Нижче зупинимось детальніше на особливостях цих секцій.

Блок 1 складається з таких секцій:

Секція 1 – Антигравітаційне розвантаження скелета.

Секція 2 – Лікування положенням.

Секція 3 – Тракційні техніки.

Секція 4 – Вібраційні техніки.

Секція 5 – Гідрокінезотерапія (гідрокорекція).

Секція 6 – Релаксаційний боді-тренінг дорослого і дитини.

Секція 7 – Горизонтальний пластичний балет (пластик-шоу).

Секція 8 – Нормалізація м'язового тону.

Секція 9 – «Пляшкова терапія» хребетного стовбура.

Секція 10 – Сміхотерапія.

Секція 11 – Масаж голови, обличчя, рота.

Блок 2 складається з таких секцій:

Секція 1 – Феномен передпліччя в стимуляції мовленнєвих центрів.

Секція 2 – Раннє повзання за методикою Глена Домана.

Секція 3 – Формування кистьових функцій.

Секція 4 – Тренінг на «стукалках».

Секція 5 – Дрібна моторика кистей і пальців.

Секція 6 – Масаж кистей і пальців.

Секція 7 – Пальцева гімнастика.

Секція 8 – Пальцевий ігрово-тренінг.

Секція 9 – Пальцевий проєкційний театр тіней.

Секція 10 – Пальцевий ляльковий театр.

Блок 3 складається з таких секцій:

Секція 1 – Глобальна координація тулуба і кінцівок.

Секція 2 – Дворучна координація.

Секція 3 – Дзеркальна координація.

Секція 4 – Координація на фоні збудження («стрессова»).

Секція 5 – Парадоксальна координація.

Секція 6 – Замісна координація.

Секція 7 – Артикуляційна координація.

Секція 8 – Координація всіх координацій.

Блок 4 складається з таких секцій:

Секція 1 – Корекція постави, грудної клітки та вісцеральних органів.

Секція 2 – Формування різних типів дихання.

Секція 3 – Функціональний дихальний тренінг.

Секція 4 – Корекція дихальної складової мовлення (голосовий струмінь).

Блок 5 складається з таких секцій:

Секція 1 – Ритм+рух+мовлення.

Секція 2 – Логоритміка.

Секція 3 – Пластика (мелодика) мовлення.

Блок 6 складається з таких секцій:

Секція 1 – Озвучування рухів.

Секція 2 – Мовленнєвий супровід рухів.

Секція 3 – Звукоімітація.

Секція 4 – Звуконаслідування.

Секція 5 – Голосові модуляції.

Секція 6 – Акустичні вібрації.

Секція 7 – Педагогічний (логопедичний) «біг-бокс».

Блок 7 складається з таких секцій:

Секція 1 – Сюжетність рухово-ігрової діяльності.

Секція 2 – Образність фізичних вправ.

Секція 3 – Рольові прояви дітей.

Секція 4 – Театралізація процесу корекції.

Секція 5 – Дозована драматизація рухово-ігрової дії.

Секція 6 – Емоційний супровід корекційного заняття.

Секція 7 – Енергетична складова мотивації.

Секція 8 – Мімічний театр («Театр обличчя»).

Блок 8 складається з таких секцій:

Секція 1 – Стимуляція розуміння дитиною звернення до неї на побутовому рівні.

Секція 2 – Розвиток фонематичного сприйняття.

Секція 3 – Просодіка.

Секція 4 – Артикуляційна гімнастика.

Секція 5 – Мовленнєве дихання (корекція).

Секція 6 – Звуковимова.

Секція 7 – Складова структура слова.

Секція 8 – Лексико-граматична робота.

Секція 9 – Зв'язна мова.

Зрозуміло, що кожна з перерахованих секцій має своє змістовне наповнення. Слід особливо

підкреслити, що реалізація корекції мовленнєвого розвитку дітей засобами адаптивного фізичного виховання має відбуватися строго в зазначеній вище послідовності корекційних блоків та секцій у кожному блоці.

Методичне забезпечення корекції мовленнєвого розвитку дітей з порушеннями мовлення засобами адаптивного фізичного виховання складалося із відповідних методів та методичних прийомів. Метод (від грец. μέθοδος – «шлях крізь») ми розглядаємо як сукупність умовних кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети найбільш швидким і раціональним чином. Кожний метод може бути реалізований за допомогою набору відповідних методичних прийомів.

Для ефективної реалізації методики корекції мовленнєвого розвитку дітей засобами адаптивного фізичного виховання нами використовувались спеціальні авторські тренажери. Зокрема мова йде про так звані «Ступалки – ЛОГОС», ідею використання яких ще в 90-ти роки минулого століття висказав М. М. Єфименко, працюючи разом з колегами в одеському Центрі реабілітації рухом. «Ступалки-ЛОГОС» – це спеціальні пристосування різної конфігурації для кистьового захоплення, які використовуються при виконанні ручних вправ при упорах лежачи, пересуваннях накарачках і в положенні сидячи. Їх використання дозволяє ефективно формувати основні силові кистьові функції дитини, стимулювати діяльність великих півкуль головного мозку і покращувати мовленнєвий розвиток.

Сегмент 4. Управління корекційним процесом.

Зрозуміло, що для ефективного функціонування методики корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання необхідно управляти цим процесом. Двома основними складовими управління є контроль і, за необхідності, коригування відповідних сегментів, блоків і секцій.

Педагогічні спостереження на базі спеціального закладу дошкільної освіти № 193 м. Одеси для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку тривали протягом 2012 – 2018 р.р. і в них брали участь інструктор з фізичної культури, вихователі і логопеди. Загальна кількість дітей контрольної групи складала 148 осіб. За підсумками проведених спостережень було проведено опитування логопедів, вихователів та батьків дітей щодо ступеня покращення їх мовленнєвого розвитку. Проаналізовані відповіді достовірно довели, що регулярне застосування спеціалізованих засобів адаптивного фізичного виховання у поєднанні з логопедичною корекцією помітно покращує різні складові мовленнєвого розвитку дошкільників із порушеннями мовлення у порівнянні із традиційним підходом.

Виконане дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Не зважаючи на низку досліджень щодо використання засобів фізичного виховання в покращенні психічного розвитку дітей, зокрема їхнього мовленнєвого розвитку, сьогодні серед фахівців не існує єдиного концептуального підходу до використання можливостей моторної сфери дітей для покращення і корекції їх мовлення.

2. Авторська комплексна методика корекції мовленнєвого розвитку дітей має реалізовуватись в чіткій послідовності сегментів (від 1 до 4), блоків (від 1 до 8), секцій (наприклад, від 1 до 11).

3. Багаторічні педагогічні спостереження (2012 – 2018) на базі спеціального закладу дошкільної

освіти № 193 м. Одеси для дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку довели, що системне та систематичне застосування можливостей моторної сфери з використанням засобів адаптивного фізичного виховання в більшому ступені покращує стан мовленнєвого розвитку дошкільників з різними порушеннями мовлення у порівнянні із традиційною методикою.

Перспективи досліджень в цьому напрямі лежать в площині пошуку нового корекційного контенту в кожній із секцій, спираючись на останні науково-практичні розробки в галузі корекції мовленнєвого розвитку дітей на основі використання значних можливостей їхнього фізичного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти)*. Нова редакція. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 №33. Київ. 37 с.
- Доман, Г. (1996). *Гармоничное развитие ребенка*. Москва : Аквариум.
- Ефименко, Н. Н., & Измайлова, Т. Н. (2007). *Коррекция нарушений речевого развития в «Театре физического воспитания и оздоровления детей дошкольного и младшего школьного возраста»*. Таганрог, изд-во «Центр развития личности».
- Єфименко, М. М. (2019). *Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура»*. Видання друге, доповнене і перероблене. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ».
- Єфименко, М. М., & Бочков, П. М. (2015). *Планування занять з фізичної культури для дітей раннього та дошкільного віку*. Випуск І. Осінній цикл : вересень – жовтень – листопад. Вінниця: Нілан-ЛТД.
- Кравченко, А. І. (2000). Шляхи комплексного використання фізичної реабілітації та рефлексотерапії при заїканні. *Науковий вісник ВДПУ імені Лесі Українки*. Волинь. Вип. 4. С. 99–103.
- Павалаки, І. Ф. (1996). *Темпоритмическая организация движений и речи заикающихся дошкольников*: автореф. дис... канд. пед. наук.: спец.13.00.03 «Коррекционная педагогика» Москва.
- Подгорна, В. В. (2015). Вирішення практичних питань вербального та рухового розвитку молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення. *Матеріали міжн. ел. наук.-практ. конф. [«Психол., педагог. та мед.-біол. аспекти фіз. вихов.»]*, (Одеса, 20-24 квітня), Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, С. 374 –381.
- Рибцун, Ю. В. (2011). *Коррекционное обучение по развитию речи детей младшего дошкольного возраста с ОНР: прогр.-метод. комплекс. Нац. акад. пед. наук Украины, Ин-т спец. педагогики*. Москва : Образование Украины.
- Семенович, А. В. (2002). *Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте : Учеб. пособие для вузов по психолог. напр. и спец.* Москва : Академия.
- Собонович, Є. Ф. (2003). Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку. *Дефектологія*. №2. С. 2–11.
- Трофименко, Л. І. (2014). *Диагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку : навчально-методичний посібник*. Київ.
- Щетинин, М. Н. (2007). *Дыхательная гимнастика Стрельниковой*. Москва : Метафора.
- Ястребова, А. В., & Лазаренко, О. И. (2001). *Занятия по формированию речемыслительной деятельности и культуры устной речи у детей пяти лет*. М.: Арктур.

REFERENCES

- Bazoviy komponent doshkilnoyi osviti (Derzhavnij standart doshkilnoyi osviti)*. Nova redakciya. Zatverdzheno nakazom Ministerstva osviti i nauki Ukrayini vid 12.01.2021 №33. Kiyiv. 37 s.
- Doman, G. (1996). *Garmonichnoe razvitie rebenka*. Moskva : Akvarium.
- Efimenko, N. N., & Izmajlova, T. N. (2007). *Korrekcija narushenij rechevogo razvitiya v «Teatre fizicheskogo vospitaniya i ozdorovleniya detej doshkolnogo i mladshego shkolnogo vozrasta»*. Taganrog, izd-vo «Centr razvitiya lichnosti».
- Yefimenko, M. M. (2019). *Programa z fizichnogo vihovannya ditej rannogo ta doshkilnogo viku «Kazkova fizkultura»*. Vidannya drugo, dopovnene i pereroblene. Vinnicya : TOV «TVORI».
- Yefimenko, M. M., & Bochkov, P. M. (2015). *Planuvannya zanyat z fizichnoyi kulturi dlya ditej rannogo ta doshkilnogo viku*. Vipusk I. Osinnij cikl : veresen – zhovten – listopad. Vinnicya: Nilan-LTD.
- Kravchenko, A. I. (2000). Shlyahi kompleksnogo vikoristannya fizichnoyi reabilitaciyi ta refleksoterapiyi pri zayikanni. *Naukovij visnik VDPUI imeni Lesi Ukrayinki*. Volin. Vip. 4. S. 99–103.
- Pavalaki, I. F. (1996). *Temporitmicheskaya organizaciya dvizhenij i rechi zaikayushihsvya doshkolnikov*: avtoref. dis... kand. ped. nauk.: spec. 13.00.03 «Korrekcionnaya pedagogika» Moskva.

- Podgorna, V. V. (2015). Virishennya praktichnih pitan verbalnogo ta ruhovogo rozvitku molodshih shkolyariv iz tyazhkimi porushennyami movlennya. *Materiali mizhn. el. nauk.-prakt. konf. [«Psihol., pedagog. ta med.-biol. aspekti fiz. vihov.»]*, (Odessa, 20-24 kvitnya), Odesa : vidavec Bukayev Vadim Viktorovich, S. 374–381.
- Ribcun, Yu. V. (2011). *Korrekcionnoe obuchenie po razvitiyu rechi detej mladshogo doshkolnogo vozrasta s ONR: progr.-metod. kompleks*. Nac. akad. ped. nauk Ukrainy, In-t spec. pedagogiki. Moskva : Obrazovanie Ukrainy.
- Semenovich, A. V. (2002). *Nejropsihologicheskaya diagnostika i korekciya v detskom vozraste : Ucheb. posobie dlya vuzov po psiholog. napr. i spec*. Moskva : Akademiya.
- Sobotovich, Ye. F. (2003). Kriteriyi ocinyuvannya movlenniyevogo rozvitku ditini (u jogo leksichnij lanci) na riznih vikovih etapah. Normativni pokazniki movlenniyevogo rozvitku (u jogo gramatichnij lanci) ditini doshkilnogo viku. *Defektologiya*, №2, S. 2–11.
- Trofimenko, L. I. (2014). *Diagnostika ta korekciya zagalnogo nedorozvitku movlennya u ditej doshkilnogo viku : navchalno-metodichnij posibnik*. Kyiv.
- Shetin, M. N. (2007). *Dyhatelnaya gimnastika Strelnikovoj*. M.: Metafora.
- Yastrebova, A. V., & Lazarenko, O. I. (2001). *Zanyatiya po formirovaniyu rechemyslitelnoj deyatelnosti i kultury ustnoj rechi u detej pyati let*. M. : Arktur.